

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

ЗАБІЯКА Іван Михайлович

УДК 930.2+ 930.1 (4 Укр.)

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА В.П.ГОРЛЕНКА
ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

07.00.06.– Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ–1998

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Відділі джерел з історії України XIX - поч. XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Науковий керівник – доктор історичних наук
БОРЯК Геннадій Володимирович,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України, заступник директора (м. Київ).

Офіційні опоненти – Заслужений діяч науки і техніки України,
доктор історичних наук
ШВИДЬКО Ганна Кирилівна,
професор кафедри українознавства і політології
Національної гірничої академії України
(м. Дніпропетровськ);

кандидат історичних наук
КАРПОВЕЦЬ Наталя Василівна,
доцент кафедри історії слов'янських народів
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова.

Провідна установа – Чернігівський державний педагогічний
університет ім. Т. Г. Шевченка, кафедра археології
та народознавства, кафедра історії слов'ян.

Захист відбудеться “29” жовтня 1998 р. об 11 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.228.01 в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (252001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Автореферат розісланий “25” вересня 1998 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

I.V. Верба

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність та ступінь вивчення теми. ХХ століття, особливо його друга половина, багато втратило історичної, літературної, мистецтвознавчої та іншої наукової інформації через те, що листування перестало бути основним комунікативним засобом спілкування між творчими та науковими особистостями. ХІХ століття цілком справедливо можна вважати розквітом епістолярного жанру і початком наукового ставлення до нього, коли в поле зору наукових досліджень стали все більше потрапляти листи приватного змісту¹. Епістолярія є своєрідним видом у системі історичних джерел, надзвичайно важливим передусім у біографічних дослідженнях, але й не менш важливим для уточнення змісту подій свого часу, їх суб'єктивного сприймання та оцінки сучасниками. Саме листування дає можливість дізнатися про широкий діапазон складних і дрібних проблем, про відоме і невідоме із життя автора листів. Листування українських учених та культурологічних діячів другої половини ХІХ ст. є одним із засобів обміну інформацією, науковими та творчими здобутками, тобто формою своєрідного епістолярного науково-інтелектуального спілкування. Кризь призму особистого листування в історико-культурному процесі висвітлюється багато цікавих і цілком вірогідних зв'язків та внутрішніх мотивів творчості. Цим і пояснюється наша увага до листів В.Горленка (1853-1907), відомого українського історичного есеїста, письменника та літературного критика, творчість якого стала явищем у культурному житті України останньої чверті ХІХ – поч. ХХ ст.

Як історик та культурологу В.Горленку у своїй творчості вдалося “не лише описати те чи інше явище нашої старовини, а й зв'язати його, образно відтворити, щоб читач вникав не так у сукупність фактів, як провідчув дух часу, його аромат”². Співпрацюючи з періодичними виданнями, зокрема часописами “Киевская старина”, “Новое время” та іншими, автор численних праць з історії та культури України В.Горленко зайняв окреме місце серед українських істориків, етнографів і фольклористів, мистецтвознавців і критиків. Особа В.Горленка, його багатогранна історико-культурологічна та літературно-критична творчість глибоко не досліджувалася, хоча дослідники (Є.Рудинська, К.Грушевська, П.Ротач, В.Шевчук, М.Грицюта та ін.), вивчаючи окремі аспекти його діяльності, створили досить вдалий узагальнюючий портрет³. Епістолярна спадщина В.Горленка завжди привертала до

¹ Наумов Е. Ю. Частная переписка ХІХ – начала ХХ в. как объект археографического анализа // Археографический ежегодник за 1986 год. – М., 1987. – С. 35.

² Шевчук В.О. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. – К., 1990. – С.281.

³ Про це детальніше йдеться в другому підрозділі першого розділу.

себе увагу, але вивчалася тільки в контексті конкретних завдань обраної теми. Поза увагою залишався комплексний підхід до глибинного вивчення цієї особистості. Не були об'єктом вивчення взаємовідносини В.Горленка з особами, що його оточували, їхня спільна участь у загальному процесі розвитку української культури. Епістолярна спадщина В.Горленка як окремий, так і взаємопов'язаний комплекс джерел про його творчість та життя, історико-джерелознавчий та культурологічний огляд проблематики листування не були об'єктом спеціального дослідження.

Науковий інтерес до листів В.Горленка визначається тим, що їхній джерельний корпус, коло кореспондентів, характер листування, історична, культурологічна та біографічна інформація, що міститься в ньому, є самостійним предметом дослідження, складовою частиною всієї епістолярної спадщини українських діячів, що дає можливість визначити місце і значення епістолярної спадщини істориків, фольклористів, етнографів, літераторів кінця XIX – початку XX ст. в історії та культурі України, а також місце листів В.Горленка у корпусі епістолярних джерел того часу.

Вивчення епістолярної спадщини В.Горленка як індивідуального в загальному історико-культурному процесі того часу, аналіз та простеження детермінованості науково-творчих пошуків практично з усіх проблем у творчій діяльності В.Горленка як представника передових кіл української інтелігенції дає можливість провести деталізовану реконструкцію його життєвого шляху, оскільки в публікаціях та в інших джерелах такий матеріал відсутній.

Хронологічні межі та джерельна база дослідження окреслюються рамками виявлених серед архівної спадщини В.Горленка листів: перший лист від 7 лютого 1883 р. до редактора журналу “Киевская старина” Ф.Лебединцева і останній – від 9 квітня 1907 р. (за три дні до смерті) до Ганни Барвінок, що охоплює майже чверть століття.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до теми Відділу джерел з історії України XIX – поч. XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України “Епістолярія, мемуаристика та діловодні документи державних установ XIX – початку XX ст.”, термін виконання якої розраховано до 2000 р.

Мета і завдання дослідження полягають у комплексному науковому аналізі епістолярної спадщини В.Горленка як специфічного джерела з історико-культурного життя України останньої чверті XIX – поч. XX ст. крізь призму всіх життєвих і творчих колізій, які випливають із його листів до різних адресатів. Серед головних завдань роботи ставимо такі:

– виявити якнайширше коло епістолярних джерел, зробити джерелознавчий та текстологічний аналіз (датування листів, композиційність, папір, почерк, інтенсивність листування, міра довіри до кореспондента, довгі й короткі листи, мова та інші елементи критичного аналізу), вивчення індивідуальних особливостей листування;

– теоретико-методологічно осмислити епістолярну спадщину як частину джерельної бази історико-культурологічних досліджень XIX – поч. XX ст., виокремити коло історико-культурологічних тем, питань, проблем, що піднімаються в епістолярній спадщині В.Горленка, їхнє значення для сучасної української культури і державотворення;

– за допомогою листів вивчення особистості В.Горленка, талановитого представника наукової і культурної еліти України кінця XIX – поч. XX ст., зруйнування ідеологічних стереотипів, звільнення образу В.Горленка від упереджених підходів, фальсифікаторських напластувань навколо особи В.Горленка;

– провести історико-біографічне дослідження листування, висвітлити життєвий шлях та родові відносини В.Горленка, їхній вплив на його життя, духовність та творчість;

– розглянути творчу лабораторію В.Горленка, основні мотиви його діяльності, його архівну спадщину та основні друковані праці, які безпосередньо впливають із його листування.

Вирішенню поставлених завдань слугуватимуть методи: проблемно-хронологічний і системний та метод мікроаналізу, що покладені в основу дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– до наукового обігу вперше залучається великий комплекс нових епістолярних архівних джерел, потрібних для об'єктивного висвітлення біографії В.Горленка, з'ясування місця й ролі його в громадській і культурно-просвітницькій діяльності, що дозволяє достовірно реконструювати невідомі досі сторінки його життя;

– у результаті цілісного аналізу всієї епістолярної спадщини В.Горленка, включаючи його ненадруковані, некоментовані та раніше незнані листи, автором висвітлено маловідомі або невідомі сторінки його життя та діяльності, чим закладаються підвалини для створення повної наукової біографії культуролога;

– розглянуто автобіографічність листів, джерелознавчу цінність інформації, що міститься в ній, трансформація авторсько-реального “Я” через історичні події, факти, процеси; що знайшли відображення у листах,

аналізуються причини, які впливають з особистісних якостей В.Горленка, що не висувають його на роль суспільно-політичного діяча, лідера;

- висвітлено невідому раніше громадську діяльність В.Горленка, що має яскраво виражений фольклорно-етнографічний, історико-краєзнавчий зміст (йдеться про неодноразові експедиції по Київській, Полтавській і Чернігівській губерніях);

- визначаються найбільш значні для епістолярної спадщини В.Горленка проблеми, а саме: складні взаємини з редакцією та редакторами журналу “Киевская старина”; встановлюються особливості його спілкування з авторами цього видання, вміння піднятися над особистими стосунками заради справи;

- простежується еволюція поглядів і концепцій щодо авторства “Історії русів”, історія та підготовка видання “Сочинений и писем П.А.Кулиша” та інших видань.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що науково-практичні розробки епістолярії В.Горленка слугуватимуть подальшому розвитку епістолографії (епістолології) як окремої джерелознавчої дисципліни; методи дослідження будуть корисними і в едиційній археографії, а фактичний матеріал може бути використано в подальших дослідженнях з історії та культури України, у загальних курсах історії України, що розглядатимуть питання національного громадсько-політичного і культурного життя в Україні кінця ХІХ – поч. ХХ ст.

Особистий внесок здобувача обумовлюється тим, що весь джерельний матеріал, окрім опублікованих листів (а вони складають лише шосту частину джерельної бази дослідження), скопійовано автором, ним же опрацьовано і виявлено ініціативу наукового осмислення епістолярної спадщини В.Горленка насамперед у рамках, обумовлених даним дослідженням.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації викладено у 7-ми публікаціях (див. список у кінці роботи); у доповідях на науково-практичних конференціях, теми яких збігалися із проблематикою дослідження, передусім: Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16 березня 1993 р., Київ); Міжнародна науково-практична конференція у 120-ту річницю від дня народження гетьмана Скоропадського, у 75-ту річницю проголошення Української Держави (13-15 травня 1993 р., Київ-Чернігів-Тростянець); Творче об'єднання “Літописець” (22 жовтня 1993 р., Київ); Друга Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (січень, 1994 р., Київ); Українська археографія: проблеми та перспективи. До 160-річчя від дня народження О.М.Лазарев-

ського (13-14 жовтня 1994 р., Чернігів); Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (11-12 грудня 1995 р., Київ).

Структура дисертації. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується вибір теми, хронологічні рамки та джерельна база дослідження, визначається мета і завдання, новизна та практичне значення дисертації.

Перший розділ – **“ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА В.ГОРЛЕНКА ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО”** – присвячений питанням загального порядку – стану вивченості теми, історіографічним аспектам, проаналізовано джерельну базу дослідження, коло адресатів В.Горленка. У цьому розділі проводиться джерелознавчий аналіз епістолярної спадщини, історико-джерелознавчий та культурологічний огляд проблематики листування В.Горленка. Листи аналізуються також із точки зору спеціальних джерелознавчих дисциплін – археографії, дипломатики, текстології.

Розглянуто деякі особливості епістолярії як історичного комплексного джерела, підкреслено, що епістолографія як наукова дисципліна знаходиться на стадії наукового визначення своїх функцій та змісту, класифікації типів та видів листів. Так, у певних дослідженнях листи відносять до “типу джерел особистого походження”, а службове, дипломатичне, комерційне листування – до діловодства; в інших роботах – до біографічних або літературних джерел, в одному ряду зі щоденниками, спогадами.

На відміну від мемуарів, що часто призначаються нащадкам, листи мають, як правило, сучасний інтерес, оскільки відображають поточні події як об'єктивно (по свіжих слідах, надаючи історикам розуміння істинних мотивів, причин вчинків та подій), так і суб'єктивно (під хвилиним враженням і настроєм). У листах відображено творчі пошуки, зміни поглядів та розвиток ідей, тому вони вимагають від дослідника, з одного боку, глибоких знань даної епохи, з іншого – психологічного відчуття розуміння автора, перевірки та аналізу описаних подій. Отже, листи як історичне джерело мають певні переваги над мемуарною літературою, але вони вимагають від дослідника уважного і критичного підходу. Цілком зрозуміло, що листи не можна вважати основним історичним джерелом для аналізу історичних процесів, однак вони є надзвичайно цінними додатковими, допоміжними джерелами для дослідника. Листування для В.Горленка було одним із засобів його наукового та творчого спілкування.

Джерельну базу дослідження складають насамперед листи В.Горленка: він листувався з 127 кореспондентами. Автором виявлено і опрацьовано 635 поштових відправлень самого В.Горленка до 38 адресатів – це переважно видатні українські історики, видавці, громадські діячі, письменники, етнографи та інші представники науки, культури. Серед активних кореспондентів В.Горленка були Ганна Барвінок (91 лист), Б.Грінченко (32), Ф.Камінський (12), Є.Ківлицький (25), О.Лазаревський (62), О.Лашкевич (22), Ф.Лебединцев (55), О.Левицький (62), П.Мартинович (126), Панас Мирний (85), М.Скоропадська (15), А.Степович (7), Д.Яворницький (8). Автором також враховано невелике, але змістовне листування В.Горленка практично з усіма представниками української інтелігенції того часу – В.Антоновичем (1), Д.Багалієм (2), В.Данилевичем (1), О.Гавриловим (1), К.Гамалієм (1), М.Дашкевичем (1), П.Житецьким (1), Я.Забілою (1), І.Каманієм (2), М.Біляшівським (2), П.Кулішем (2), С.Кулжинським (1) та багатьма іншими. Використано листи наукових і культурних діячів, у яких згадується і характеризується сам В.Горленко: Ганни Барвінок; Б.Грінченка, І.Каманіна до Ганни Барвінок. Також було використано періодичні видання: газета “Труд”; журнали “Киевская старина”, “Україна” (київське і паризьке видання), збірник “За сто літ” та ін.

Епістолярна спадщина В.Горленка зберігається в Києві: Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР); Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАУК); Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (далі – ІЛ); Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (далі – ІМФЕ); у Дніпропетровську: Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д.І.Яворницького (далі – ДІМ); у Полтаві: Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО); у Чернігові: Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського (далі – ЧІМ), Чернігівський літературно-меморіальний музей ім. М.М.Коцюбинського (далі – ЧЛММ).

Виявлено, але не опрацьовано листи ще до 18-ти кореспондентів: К.Баранцевича (1 лист), П.Бикова (19), Н.Буткевич (1), К.Воєнковського (1), редакції журналу “Ежемесячные сочинения” (1), О.Ізмайлова (1), М.Костомарова (8), І.Леонтєва (19), В.Мазуркевича (1), М.Мінського (1), В.Розанова (1), Д.Роша (180), М.Стасюлевича (1), М.Стороженка (59), Флексева (Волинського) (1), А.Чехова (2), П.Шибанова (15), С.Шубинського (3) – всього 312 п. в. Дані листи зберігаються в архівах, бібліотеках, фондах Москви, Петербурга, Франції (за винятком листів до М.Стороженка, які зберігаються в ЦДАУК). Решта – 71 кореспондент встановлено за списками В.Горленка.

У роботі підкреслюється, що й досі окремого дослідження про епістолярну спадщину В.Горленка немає.

Вивчення листів В.Горленка розпочалося з середини 20-х рр. ХХ ст. Так, Є.Рудинська, виявивши його листи в музеї-садибі Панаса Мирного (м. Полтава), підготувала доповідь "В.Горлено в його листуванні з Панасом Мирним", опублікувала листи В.Горленка до Панаса Мирного окремим виданням. На матеріалах цих листів вона вперше відтворила біографію В.Горленка. Є.Рудинській вдалося цілісно показати постать культуролога, але її робота все ж не позбавлена джерельної обмеженості та ідеологічних нашарувань⁴. Публікація Є.Рудинської стала поштовхом до подальшого вивчення постаті В.Горленка та його листів.

Окремі листи В.Горленка неодноразово залучалися до наукового обігу. Так, А.Степович підготував листи В.Горленка до нього і частково опублікував їх⁵; І.Житецький, пишучи нарис "Киевская старина" сорок років тому", використав листи В.Горленка як документальне джерело⁶.

Однією з найгрунтовніших спроб розглянути листи В.Горленка як наукове джерело у контексті листування між В.Горленком і П.Мартинівичем за 1885-1896 рр. була спроба К.Грушевської, яка помітила, що етнографічна діяльність В.Горленка "внесла цінний елемент точности в збирацьку методу і дала багато фактичного знання до сього малодослідженого питання народнього побуту"⁷. Вона опублікувала частину даного листування.

Відомий історик театру і літературознавець Б.Варнеке, поділився своїми спогадами про його знайомство із В.Горленком періоду 1899-1904 рр., коли той перебував у Петербурзі⁸.

У період з 30-х до 60-х рр. творчість В.Горленка розглядалася вже на рівні енциклопедичних статей.

⁴ Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883 – 1905. З 8 фотографічними знімками. – К., 1928. – 108 с.

⁵ Степович А. З листування В.П.Горленка. Записки історично-філологічного відділу. – К., 1929. – Кн. XXIII. – С. 268-270; ІР. – Ф. 179. – № 132.

⁶ Житецький І. "Киевская старина" сорок років тому. (Історичні нариси та спомини). За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – К., 1928. – Книга третя. – С. 136-139.

⁷ Грушевська К. З етнографічної праці 1880-х років (До листування П.Мартинівича і В.Горленка). Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції Всеукраїнської академії наук. – К., 1929. – Том XXXII. – С. 136-201.

⁸ Варнеке Б. Встречи с В.П.Горленком. – [1930] – 102 л. – ІР. – Ф. X. – №16963.

У Парижі 1934 р. побачила світ розвідка Д.Дорошенка “Василь Горленко”, в якій автор, посилаючись на листи В.Горленка до Панаса Мирного, розглядає його тільки як літературного критика⁹.

У кінці 40-х – на поч. 50-х рр. паризький журнал “Україна” неодноразово звертався до постаті В.Горленка. Найціннішою публікацією в ньому є “З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893-1905). Вступ і примітки проф. О.Оглоблина”¹⁰, де уміщено 59 листів В.Горленка. Листи подаються переважно у вільному викладі публікатора і коротких цитатах у перекладі з російської на українську мову. Надруковано також початок праці монографічного характеру І.Борщака про В.Горленка, в якій автор послугувався листами В.Горленка до Панаса Мирного і Д.Роша¹¹. На жаль, видання журналу “Україна” на цьому числі припинилось. У наступні десятиліття публікації про В.Горленка з’являються переважно в місцевих періодичних виданнях, ніж у республіканських, а тим паче в академічних. Автори цих матеріалів торкалися мистецтвознавчої, фольклорно-етнографічної та літературо-критичної діяльності В.Горленка у більшості за його друкованими джерелами¹². Якщо й розглядалися в них листи В.Горленка, то лише ті, що були вже надруковані Є.Рудинською та К.Грушевською.

⁹ *Дорошенко Д.* Василь Горленко. – Париж, 1934. – 16 с.

¹⁰ *Україна.* – Париж. – 1952. – Ч. 7. – С. 556-569; – Ч. 8. – С. 658-672.

¹¹ *Борщак І.* Українець-європеєць Василь Горленко (1853-1907) // Там само. – 1953. – Ч.10. – С. 857-861.

¹² *Ротач П.* Дослідник, колекціонер // Колгоспник Талалаївщини. – 1961. – 25 лютого; *Шевчук В.* Майстер кришталевих тонів // Літературна Україна. – 1967. – 15 серпня; *Його ж.* Шукач “перлів многоцінних” (Фольклорист і етнограф Василь Горленко) // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 3. – С. 78-82; *Ступак Ю.* Визначний мистецький критик // Деснянська правда. – 1971. – 20 жовтня; *Ротач П.* Василь Горленко // Український календар. – 1973. – С. 151-153; *Пащенко П.* Василь Горленко // Комуністичним шляхом. – 1985. – 23 березня; *Ротач П., Шевчук Вал., Наливайко О., Ткачов М.* Вшанувати пам’ять Василя Горленка // Трибуна хлібороба. – 1987. – 11 квітня; *Шевчук В., Білокін С., Ротач П.* Де ж народився Василь Горленко? // Літературна Україна. – 1986. – № 25. – 23 червня; *Дубинний В.* Наш Горленко // Трибуна хлібороба. – 1989. – 14 грудня; *Ротач П.* Ярошівський працюючий. Світло рідної хати. – Талалаївка, 1989. – С. 16-22; *Його ж.* Незастарілий “ідеалізм” Горленка // Трибуна хлібороба. – 1992. – 15 серпня; *Його ж.* Василь Горленко гідний нашої пам’яті. – Там само. – 18 листопада; *Його ж.* Осяйна постать Горленка. – Там само. – 26 грудня; *Губар О.* Людина з добрим серцем. Спогади про В.П.Горленка // Там само. – 1993. – 23 січня; *Білокін С.* Борг перед Василем Горленком // Слово і час. – 1993. – № 1. – С. 12-14.

З середини 80-х рр. нашого століття у поле зору дослідників знову потрапляють листи В.Горленка. Є.Мігельманом було надруковано (із деякими скороченнями) 3 листи В.Горленка до Б.Грінченка¹³ і 2 листи О.Глазунова до В.Горленка¹⁴. До 80-річчя від дня смерті оглядову статтю надрукував Валентин Малецький (псевдонім В.Шевчука)¹⁵. Згодом вийшла у світ книжка літературознавчих праць В.Шевчука “Дорога в тисячу років”, у якій одна стаття присвячена В.Горленкові¹⁶. У ній автор досить активно послуговувався листами В.Горленка до Панаса Мирного. Було здійснено спробу оглянути літературно-критичну діяльність В.Горленка¹⁷, де використовувалися листи вже до різних осіб.

1992 р. у Полтаві видано книжку “Федір Камінський (1845-1891). Наукова та епістолярна спадщина”¹⁸, в якій, окрім інших матеріалів, опубліковано й листи В.Горленка. З нагоди 140-ї річниці від дня народження В.Горленка перевидано репринтним способом його книжку “Южнорусские очерки и портреты” (К., 1898), у передмові до якої на матеріалах листування з Б.Грінченком, Панасом Мирним висвітлюється історія цього видання¹⁹. Опубліковано сім листів В.Горленка до Ганни Барвінок²⁰, а також листи до Д.Яворницького²¹.

¹³ Мігельман Є. До проблеми “М.Горький і українська література”. З листування В.Горленка з Б.Грінченком // Радянське літературознавство – 1985. – № 4. – С. 63-66.

¹⁴ Мігельман Е. О “Гимне хозяину” Глинки // Советская музыка. – 1986. – № 2. – С. 100-102.

¹⁵ Малецький В. Житейські і творчі стежки Василя Горленка. До 80-річчя від дня народження. Наука і культура. Україна. Щорічник. – К., 1988. – Вип. 22. – С. 396-403.

¹⁶ Шевчук В. Доля й недоля Василя Горленка. Дорога в тисячу років. – К., 1990. – С. 281-295.

¹⁷ Грицюта М. Василь Горленко (1853-1907). Історія української літературної критики. Дожовтневий період. – К., 1988. – С. 265-270.

¹⁸ Федір Камінський (1845-1891). Наукова та епістолярна спадщина / Укладачі Т.П.Пустовіт, О.Б.Супруненко. – Полтава, 1992. – 180 с.

¹⁹ Забіяка І. Дорога майже в сто років. // Горленко В. Південноруські образи та портрети / Репринтне відтворення видання 1898 р. – К., 1993. – XII+229 с.

²⁰ Забіяка І. “Залишаюсь глибоковідданим – В.Горленко”. Листи Василя Горленка до Ганни Барвінок // Хроніка 2000. Наш край. – 1993. – № 1-2. – С. 73-82.

²¹ Листи Василя Горленка Дмитру Яворницькому. (Підготовка до друку, передмова та коментарі С.Абросимової та І.Тарасенко) // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 116-120.

Комплексного дослідження листів В.Горленка з боку автобіографічності, вивчення наукової і творчої діяльності досі немає. Листи розглядалися лише у певному контексті досліджень публікаторів. При аналізі листування самого В.Горленка окреслюється коло питань, які він сам визначав найважливішими у своїй творчості під час листування із найстабільнішими кореспондентами. До матеріалів дослідження залучено й листи до видатних учених, з якими не було тісних стосунків, а лише ділове листування з приводу видання різних статей, історико-етнографічних та інших питань, важливих із боку історичної критики (В.Антоновича, Д.Багалія, М.Біляшівського, О.Гаврилова, К.Гамалії, М.Дашкевича, І.Каманіна та ін.)

Листування до Ганни Барвінок охоплює період від 18 грудня 1898 р. до 9 квітня 1907 р. й присвячене переважно пам'яті П.Куліша (збереження його рукописів, публікація завершених і незавершених праць, підготовка до друку повного зібрання творів зокрема "Сочинений и писем П.А.Кулиша"). Листи В.Горленка до Б.Грінченка охоплюють період від 27 лютого 1897 р. до 24 травня 1902 р. і засвідчують так званий пасивний етап фольклористичної діяльності В.Горленка, коли він уже не їздив в експедиції, а надсилав до "Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях" раніше зібрані матеріали, писав рецензії з цієї проблематики.

Основна тематика листів – співробітництво в журналі "Киевская старина" (обговорення публікацій, підбір тем і матеріалів для них, обмін різного роду інформацією) – у листах до О.Лашкевича, О.Левицького, Ф.Лебединцева, Панаса Мирного, О.Лазаревського та ін.

Заслугують на увагу питання, яких торкався автор у своїх листах: літературна критика та діяльність української громади в Петербурзі; Шевченківські вечори в Петербурзі; характеристика тогочасних українських письменників, оцінка класичної української літератури; погляди на діяльність земства; обмін історичними документами і матеріалами для підготовки їх до публікацій, формування зібрання О.Лазаревського; збирання родинного архіву Скоропадських; В.Тарновський і його зібрання старожитностей; захист Д.Яворницького від критичних оцінок його творчості О.Лазаревським.

Листи до П.Мартиновича багаті на фольклорно-етнографічну інформацію, порушуються питання українського малярства. Листи до Панаса Мирного торкаються переважно літературно-критичного змісту української літератури, містять відверті оцінки сучасного історико-культурного буття. Листи до М.Петрова та К.Скаржинської присвячено

українським старожитностям, їх вивченню та зберіганню; до О.Русова – репертуару театральних вистав; до М.Скоропадської і О.Скоропадської засвідчують дружні стосунки; до А.Степовича про рецензування гоголівських творів в українській пресі, про художника і архітектора В.Кричевського; до М.Чалого – про участь у підготовці другого тому (прози) Т.Шевченка; до Д.Яворницького про зібрання В.Тарновського. Авторська індивідуальність, як правило, і визначає проблематику листування.

Атрибуція листів В.Горленка визначалася за багатьма ознаками. Усі листи проаналізовано за почерком та текстологічними особливостями, композицією та дипломатичною структурою, стилем, мовою, іншими ознаками, які в цілому характеризують його манеру письма. У зв'язку з відсутністю дат проведено датування листів, визначено періоди інтенсивного листування, міру довіри до кореспондента, аналізується питання довгих і коротких листів.

Епістолярна спадщина В.Горленка охоплює широке коло історико-культурологічних тем, питань, проблем і має незаперечний інтерес для науковців різних галузей суспільних наук. Не менше зацікавлення викликає й особистість В.Горленка, який був у добрих стосунках із великою кількістю відомих наукових і культурних діячів України кінця XIX – поч. XX ст. таких, як Ганна Барвінок, Б.Грінченко, О.Лазаревський, О.Левицький, П.Мартинович, Панас Мирний, М.Стороженко, Д.Яворницький і багато інших.

У другому розділі – **“ЕПІСТОЛЯРІЯ В. ГОРЛЕНКА ЯК АВТОБІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО”** – проведено реконструкцію біографії В.Горленка за його листами. Простежуються всі періоди його життєвого шляху. За хронологічним принципом послідовно розглядаються питання творчого та особистого життя В.Горленка – у період співробітництва з “Киевской стариной” (київський та полтавський періоди життя) та “Новым временем” (петербурзький період), періодичними виданнями “Труд”, “Полтавские ведомости”, “Полтавский вестник”, “Киевские отклики”, “Полтавщина”, “Биржевые ведомости”, “Беседа” тощо. Використано також листування з Ф.Лебединцевим, П.Мартиновичем, Панасом Мирним, О.Лашкевичем, О.Лазаревським, Ф.Камінським, Є.Ківлицьким, О.Левицьким, Д.Багалієм, П.Житецьким, Б.Грінченком, І.Максимовичем, М.Скоропадською, Ганною Барвінок, М.Біляшівським та іншими. Розкрито намагання надрукувати статті українського спрямування: про Т.Шевченка, П.Куліша, М.Лисенка, М.Заньковецьку, М.Кропивницького, зібрання В.Тарновського

і К.Скаржинської. Життя В.Горленка тісно пов'язане з українськими науково-культурними діячами – Ганною Барвінок, Б.Грінченком, О.Левицьким, Панасом Мирним, М.Стороженком, Д.Яворницьким та ін., розкриваються стосунки між ними, вирішуються різноманітні питання особистого і наукового характеру.

Перебуваючи на посаді земського гласного Прилуцького повіту і гласного Полтавської губернії, В.Горленко зустрічається з М.Костомаровим, О.Лазаревським, П.Мартиновичем, В.Тарновським, їздить в етнографічні експедиції по Україні. Листування розкриває нам події, враження від численних поїздок до Києва, Петербурга, Москви, Полтави, Яготина.

У цьому розділі розкриваються і перипетії важких моральних випробувань В.Горленка, пов'язаних із поступовим, але невпинним занепадом господарства, частими недугами, пошуками засобів на прожиття.

Третій розділ – **“ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ В. ГОРЛЕНКА: ОСНОВНА ПРОБЛЕМАТИКА”** – має три підрозділи.

У першому підрозділі розглядаються взаємини з редакцією та редакторами журналу “Киевская старина” (за листами В.Горленка до О.Лазаревського). Проблемний аналіз листів В.Горленка до редакції та редакторів журналу “Киевская старина” встановив, що основною темою їх є фольклорно-етнографічна спадщина, мистецтвознавство, старожитності, розвиток українського малярського, образотворчого мистецтва, гравюри. Крім того, у листах дається оцінка окремим діячам української науки і культури, розглядаються питання освіти, української преси, театру і його репертуару, ставлення до політики царату, питання української народної і літературної мови, формування особистих архівів.

Розглядаючи корпусність джерела як важливу джерелознавчу ознаку для аналізу діяльності особи, ми зупинилися на всіх листах до О.Лазаревського, одного із засновників журналу “Киевская старина”, найактивніших її співробітників, організаторів його виходу у світ до кінця свого життя²². Кількість листів В.Горленка, в яких у тій чи іншій мірі фігурує журнал “Киевская старина”, складає більшу частину всіх його листів і сягає близько 400 поштових відправлень. Листи ж самого О.Лазаревського та інших адресатів до В.Горленка згоріли разом із садибою Василя Петровича. Згоріла також вся його рукописна спадщина, бібліотека та інші цінні матеріали.

²² Нагадаємо, О.М.Лазаревський помер 1902 р.

У розділі за хронологічним принципом крок за кроком простежується, як О.Лазаревський та В.Горленко довірливо обмінюються думками щодо пошуків нових документальних джерел про минуле України, матеріалами для підготовки публікацій; обговорюють різні творчі, суспільно-політичні проблеми та питання приватного характеру. Розкриваються складні стосунки з редакторами О.Лашкевичем, Є.Ківлицьким, В.Науменком. Дружба з О.Лазаревським дала можливість надрукувати низку статей, які й нині не втратили наукового значення. Серед таких можна назвати: “Картины, рисунки и офорты Шевченка”²³, “Старинная южнорусская гравюра”²⁴, “Лубенский музей Е.Н.Скаржинской”²⁵, “Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И.Чарниша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним)”²⁶ та інші.

Будучи сам зацікавленим у тому, щоб стати редактором “Киевской старины”, В.Горленко не порвав творчих стосунків із редакцією, коли редактором було призначено іншу особу, побажавши при цьому довгого віку “Старине”, незалежно від того, хто буде її очолювати. Продовжував уболівати за журнал, писати для нього статті, рецензії, повідомляти архівні джерела і т. ін.

Порівняно з такими співробітниками, як В.Антонович, І.Каманін, особливо О.Лазаревський та інші, які, співпрацюючи з часописом, здійснювали організаційну роботу протягом усього періоду існування журналу або до кінця свого життя, у В.Горленка така активність виявлялася найбільше за часів редакторства Ф.Лебединцева, до якого він був щиро прихильним.

За період творчої співпраці з журналом В.Горленко, як і В.Антонович, О.Лазаревський та інші автори, не брав авторської винагороди, незважаючи на те, що майже постійно відчував і переживав матеріальну скруту. Він систематично (навіть після остаточного переїзду 1898 р. до Петербурга) стежив за виходом журналу, був багато років консультантом з питань фольклору та етнографії, малярства та художньої літератури, редагував матеріали, які представляли наукову цінність, але були написані не досить вправною рукою. Коли наставали для журналу скрутні часи (падав наклад, не було коштів на оплату за друк, на гонорар та інші витрати), В.Горленко писав листи до офіційних інстанцій з проханням замовляти часопис для

²³ Киевская старина. – 1888. – № 6. – С. 80-85.

²⁴ Там само. – 1890. – № 1. – С. 47-59.

²⁵ Там само. – 1890. – № 10. – С.123-134.

²⁶ Там само. – 1893. – № 1. – С.41-76.

своїх бібліотек, шукаючи нових меценатів. В.Горленку в журналі “Киевская старина” належить одне з чільних місць серед найкращих авторів цього видання.

У другому підрозділі – “В.Горленко про авторство “Історії русів” – простежується еволюція гіпотези В.Горленка стосовно авторства цієї історико-літературної пам'ятки. Виявивши листування між А.Чепюю і В.Полетикою та ознайомившись із ним, В.Горленко припускає, що “Чепя не більше, не менше, як автор “Історії русів” (виділення автора. – І.З.). Вивчивши глибше листування між А.Чепюю і В.Полетикою, В.Горленко доходить висновку, що автором є В.Полетика, хоча матеріали збирав іще його батько Г.Полетика. Гіпотеза В.Горленка не набула б актуальності, якби новітні методи встановлення авторства історичних джерел не підтвердили її²⁷.

У третьому підрозділі – “Участь В.Горленка у підготовці до видання “Сочинений и писем П.А.Кулиша” розглядається лише один аспект: роль і участь В.Горленка у публікації рукописних творів П.Куліша після його смерті і підготовка до видання повного зібрання творів П.Куліша. Вперше висвітлюється історія намагання опублікувати у повному обсязі “Щоденник” П.Куліша ще в останні роки минулого століття, яке не було здійснене через фінансові труднощі журналу “Ежемесячные сочинения” і через втрату новизни рукопису публікацією біографії П.Куліша В.Шенроком у “Киевской старине” в журналі “Исторический вестник”. В.Горленко не менше за Ганну Барвінок був зацікавлений у тому, щоб твори П.Куліша були видані, радів кожній його публікації. Видання окремих творів у Харкові, Одесі, Петербурзі, Львові, Києві говорили про популярність особистості П.Куліша, про потребу видання повного зібрання творів. Це розуміли українські діячі Києва і Львова, серед них був і В.Горленко, який вважав, що таке видання “буде найкращим йому пам'ятником”²⁸.

В.Горленко пропонував розділити видання на дві групи (російську і закордонну, тобто цензурну і позацензурну), скласти повну бібліографію його творів, особливу увагу звернути на журнали, в яких друкувався П.Куліш, обидві серії видати за хронологічним принципом. Він категорично виступав проти будь-якого втручання у тексти П.Куліша, вважаючи це

²⁷ Плохий С.Н., Шварц Л.С. Из опыта применения лингвистических методов для атрибуции текстов (“История русов”) // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. - Днепропетровск, 1988. - С. 52-57.

²⁸ Лист В.Горленка до Ганни Барвінок від 1 жовтня 1901 р. - ЧИМ. - Ал 716 - 1/30.

“кричущим насиллям над людиною, яка не може себе захистити”²⁹. В.Горленко першим висловив думку про публікацію в цьому ж виданні зібрання листів П.Куліша окремими томами. В цілому він постійно тримав у полі зору питання підготовки до видання творів П.Куліша, брав у ньому конкретну участь: складав програму видання, шукав твори в бібліотеках і періодичних виданнях, домовлявся про їх переписування (копіювання), “підганяв” І.Каманіна, якого він порекомендував як редактора видання, і саму Ганну Барвінок, щоб швидше здавали до друку томи видання. Вся ця робота припадає на той період діяльності В.Горленка, коли він був у Петербурзі, пишучи в тамтешні періодичні видання, що давало привід дослідникам творчості В.Горленка звинувачувати його у відриві від української ідеї. Участь його у підготовці до видання творів П.Куліша яскраво переконує в тому, що такого відриву не було ніколи.

Висновки. У підсумках даної дисертації зазначається:

Листи В.Горленка дають багатий матеріал для теоретико-методологічних досліджень у галузі епістолології своїми структурними та індивідуальними особливостями під час проведення регесту письма: розгляду таких питань, як датування, структура, папір, почерк, інтенсивність листування, міра довіри до кореспондента, довгі й короткі листи, мова тощо. Епістолярна спадщина В.Горленка, яка охоплює широке коло історико-культурологічних тем, питань, проблем, факти з особистого і громадського життя в Україні кінця XIX – поч. XX ст., має незаперечний інтерес для науковців різних галузей суспільних дисциплін.

У листах В.Горленка не менше зацікавлення викликає і сама його особа. В.Горленко був у добрих стосунках із великою кількістю відомих наукових і культурних діячів України кінця XIX – поч. XX ст. таких як Ганна Барвінок, Б.Грінченко, О.Лазаревський, О.Левицький, П.Мартинович, Панас Мирний, М.Стороженко, Д.Яворницький та інші. Листи В.Горленка чітко доводять, що духовно він ніколи не поривав відносин із Україною, її науковим і літературним оточенням, яке зі свого боку пітримувало дані стосунки, – це Ганна Барвінок, Є.Ківлицький, О.Левицький, Панас Мирний, А.Степович, Д.Яворницький, з якими В.Горленко листувався в останні роки свого життя. Фізичний розрив із Україною варто розцінювати як вимушений акт, у якому пристосування В.Горленка до тодішньої державної системи царської Росії шкодили насамперед його здоров'ю, позбавляли можливості активніше займатися близькими йому духовними потребами – розробляти українські сюжети.

²⁹ Лист В.Горленка до Ганни Барвінок від 15 вересня 1902 р. - ЧІМ. - Ал 716 - 18.

Листи В.Горленка стверджують, що, уникаючи політики, В.Горленко не міг уникнути політичних моментів стосовно державності Росії, передбачивши її занепад і розпад на національні країни.

Саме з листів В.Горленка яскраво очевидно про складні стосунки його із редакторами О.Лашкевичем, Є.Ківлицьким, В.Науменком, які стримували його творчу продуктивність, проте це не заважало підтримувати стосунки безпосередньо з іншими впливовими співробітниками, зокрема О.Лазаревським, що дало можливість надрукувати кілька цінних для науки статей. В цілому по відношенню до журналу він керувався кращими духовними інтересами задля культурного розвитку України навіть після того, коли його не було обрано редактором “Киевской старини”.

Робота В.Горленка над полетиканськими паперами, написання виходячи з них статті, – є зразком глибокого й сумлінного дослідження, тактовного й неупередженого вирішення порушеної проблеми, що має неабияке виховне значення для нових поколінь дослідників.

Від ідеї видання повного зібрання творів П.Куліша і до майже остаточного його підготовки В.Горленко брав найактивнішу участь у всіх підготовчих процесах: планах видання, пошуках творів і їх переписування. Фактично й сама концепція “Сочинений и писем П.Кулиша” належить В.Горленкові.

Епістолярна спадщина В.Горленка ніскільки не втратила своєї джерелознавчої вартісності і в повній мірі відповідає документові історичного, біографічного і творчого характеру.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. У чеканні спадкоємців. Про взаємини між В.Горленком і Кулішами // Вітчизна. – 1991. – № 8. – С. 193-194.
2. “Залишаюся глибоковідданим – В.Горленко”. Листи Василя Горленка до Ганни Барвінок // Хроніка 2000. Наш край. – 1993. – № 1-2. – С. 73-77.
3. Дорога майже в сто років // Горленко В. Південноруські образи та портрети / Репринтне видання 1898 р. – К., 1993. – XII + 232 с.
4. Василь Горленко і “Киевская старина” // Академія пам’яті професора Володимира Антоновича. 16-18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. - К., 1994. - С. 202-206.
5. Листи Василя Горленка: основна тематика // Третя Академія пам’яті професора Володимира Антоновича. 11-12 грудня 1995 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. - К., 1996. - С. 265-272.

6. Горленки і Скоропадські. Кілька штрихів до проблеми взаємостосунків між дворянськими родами // Сіверянський літопис. - 1997. - № 3. - С. 67-72.

7. До питання про авторство "Історії русів". Еволюція гіпотези В.Горленка // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 2. - К, 1997. - С.271-283.

Забіяка І.М. Епістолярна спадщина В.П.Горленка як історико-культурологічне джерело. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Київ, 1998.

Дисертацію присвячено комплексному джерелознавчому та історико-культурологічному аналізу епістолярної спадщини одного з видатних українських культурних діячів кінця XIX – початку XX ст. В.Горленка. Аналізується історіографія та джерельна база дослідження, реконструюються деталі біографії, простежено систему взаємовідносин В.Горленка з часописом "Киевская старина", коло його наукових і творчих інтересів, еволюцію гіпотези авторства "Історії русів", підготовку В.Горленком до видання окремих праць і повного зібрання творів П.Куліша

Ключові слова: епістолярна спадщина В.Горленка, історико-культурологічне джерело, автобіографічне джерело, листи, листування, старожитності, "Киевская старина", "Історія русів", "Новое время", твори П.Куліша.

Забияка И.М. Эпистолярное наследие В.П.Горленко как историко-культурологический источник. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06. – Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С.Грушевского НАН Украины. – Киев, 1998.

Диссертация посвящена комплексному источниковедческому и историко-культурологическому анализу эпистолярного наследия одного из известных украинских культурных деятелей конца XIX – нач. XX вв. В.Горленко. Анализируется историография и источниковая база исследования, реконструируются детали биографии, прослежена система взаимоотношений В.Горленко с журналом "Киевская старина", круг его

научных и творческих интересов, эволюция гипотезы авторства "Истории русов", подготовка В.Горленко к изданию отдельных работ и полного собрания сочинений П.Кулиша.

Ключевые слова: эпистолярное наследие В.Горленко, историко-культурологический источник, автобиографический источник, письма, переписка, древности, "Киевская старина", "История русов", "Новое время", сочинения П.Кулиша.

Zabiyaka I.M. Epistolary heritage of V.Horlenko as a historical-culturological source. Manuscript.

Thesis for a Candidate's degree on Speciality 07.00.06. - Historiography, Source Studies and Special Historical disciplines. – M.S.Hrushevs'ky Institute for the Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyjiv, 1998.

The thesis is dedicated to a complex Source Studies' and historical – culturological analysis of epistolary legacy of the one of outstanding Ukrainian cultural representative of the late 19th and the beginning of the 20th centuries V.Horlenko. It has been analyzed Historiography and Source's base of the research work, reconstructed the details of the biography, traced a system of V.Horlenko's mutual relations with journal "Kievskaya starina", his sphere of scientific and creative interests, evolution of the hypothesis as for authorship of "Istoriya Rusiv" preparing by V.Horlenko the publication of some P.Kulich's works and complete collection of works of him.

Key words: the epistolary heritage of V.Horlenko, Historical-culturological source, autobiographical source, letters, correspondence, "Kievskaya starina", "Istoriya rusiv", "Novoye vremya", antiquities, the works of P.Kulich.

Zabiyaka I.M.

Підп. до друку 9 липня 1998 р. Формат 60 x 84/16. Папір офс. № 1.
Офс. друк. Ум.-друк. арк. 0,93. Обл.-вид. арк. 1,0.
Наклад 100. Замовлення 174

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
м.Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

Zabiyak L.M. Epitaphary heritage of V.Horvath as a historical-cultural heritage. Manuscript.

Thesis for a Candidate's degree in Speciality 01.01.05 - "Linguistics, Source Studies and Special Historical Disciplines" - M.S. Horvath. The topic is: "The Ukrainian historiography and traces of the historical heritage of Slav lands of Ukraine, Kyiv, 1998".

The thesis is dedicated to a complex scientific, historical and historical-philological analysis of the literary legacy of the great Ukrainian cultural enlightener of the late 18th and the beginning of the 19th century V.Horvath. It also gives a detailed historiography and a comprehensive analysis of the work, reconstructs the details of the biography, traces a system of V.Horvath's cultural relations with a special "Kievskaya starina", his system of scientific and creative activities, examines the hypothesis as for authorship of "Istoria Rusy" put forth by V.Horvath as the signature of some P.Kulish. It also contains a list of works of the author.

The work is the epitaphary heritage of V.Horvath, historical and philological source, historiographical source, literary, scientific, artistic - "Kievskaya starina", "Istoria Rusy", "Istoria Ukrainy", "Istoria Ukrainy", "Istoria Ukrainy", "Istoria Ukrainy".

[Handwritten signature]

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

430711

AV 40.845